

Г. О. Попадинець

Навчально-науковий інститут права і психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри цивільного права та процесу

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

© Попадинець Г. О., 2016

Проаналізовано значення правосвідомості та правової культури у становленні громадянського суспільства. Розглянуто поняття та основні ознаки громадянського суспільства, охарактеризовано правосвідомість і правову культуру, які впливають на удосконалення права, на формування правової держави та громадянського суспільства.

Ключові слова: право, правосвідомість, правова культура, правова держава, громадянське суспільство.

Г. О. Попадинець

ПРАВОСОЗНАНИЕ И ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ФАКТОР СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье анализируется значение правосознания и правовой культуры в становлении гражданского общества. Рассматривается понятие и основные признаки гражданского общества, характеризуется правосознание и правовая культура, которые влияют на совершенствование права, на формирование правового государства и гражданского общества.

Ключевые слова: право, правовая культура, правосознание, правовое государство, гражданское общество.

G. Popadynets

LEGAL AWARENESS AND LEGAL CULTURE AS A FACTOR OF CIVIL SOCIETY

The article analyzes the importance of legal awareness and legal culture in the development of civil society. We consider the concept and basic features of civil society characterized by justice and legal culture that influence the improvement of law on the formation of a legal state and civil society.

Key words: law, justice, legal culture, rule of law, civil society.

Постановка проблеми. Сьогодні всі гуманітарні науки займає проблема громадянського суспільства. Незважаючи на певні успіхи у вивченні цього поняття, багато питань у межах цієї складної категорії залишаються недостатньо з'ясованими. Серед причин – складність і багатоаспектність самого феномена громадянського суспільства, наявність багатьох дослідницьких шкіл і течій у його вивченні, недостатня відмежованість теоретичної абстракції “громадянське суспільство” від описових характеристик реальних різновидів громадянських суспільств.

Для вітчизняної правової науки необхідність вивчення категорії “громадянське суспільство” зумовлюється, насамперед, реформуванням правової системи законодавства та формуванням основних ознак майбутньої організації суспільства. Тому вкрай важливим є дослідження ролі тих чинників, а саме, правосвідомості та правової культури, які впливають на формування і розвиток громадянського суспільства.

Вагомий внесок у дослідження різних аспектів громадянського суспільства зробили такі відомі зарубіжні та вітчизняні вчені: М. Вайда, Ю. Габермас, М. Дзельський, Г. Кальтенбрунер, А. Карась, А. Колодій, В. Клюксен, М. Новіков, А. Олійник, В. Полохало, О. Скрипнюк, Г. Шельський, Г. Щедрова та інші.

Аналіз дослідження проблеми. Дослідження правової культури як важливого елемента правової системи і як чинника, що впливає на становлення та розвиток громадянського суспільства і державності загалом, здійснювали вчені-правознавці, зокрема: С. С. Алексеев, В. Д. Бабкін, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, І. В. Осика, Є. В. Назаренко, М. І. Матузов, В. М. Селіванов, Ю. С. Шемшученко, В. Д. Шишкін та інші. Поняття правової культури тісно пов’язане з такими поняттями, як правосвідомість, правова поведінка, правове виховання, які в різний час досліджували М. І. Козюбра, В. В. Копейчиков, В. М. Кудрявцев, Г. О. Мурашин, В. П. Сальников та інші науковці. Проте комплексного та системного дослідження впливу правосвідомості та правової культури на становлення громадянського суспільства практично немає.

Мета дослідження. Проаналізувати значення правосвідомості та правової культури у становленні громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. За сучасним розумінням, громадянське суспільство – це суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв’язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права [1, 365, с. 151]. Це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів та потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення та передачі від покоління до покоління. Структурними елементами громадянського суспільства, на думку Ю. М. Тодики, є: 1) добровільно сформовані первинні самоврядні угруповання людей (сім’я, різні асоціації, господарські корпорації, клуби за інтересами, інші суспільні об’єднання); 2) сукупність недержавних суспільних відносин; 3) господарська та приватна частина життєдіяльності людей, їхні звичаї, традиції; 4) сфера самоврядних організацій індивідів [2].

Зауважимо, що поняття громадянського суспільства найадекватніше співвідноситься з поняттям саме правової держави, оскільки і перше, і друге поняття відбивають найважливіші характеристики та невід’ємні аспекти життєдіяльності сучасної демократичної державності: з одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на порівняно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з іншого – органічним доповненням функціонування громадянського суспільства є сформовані на формально-правових засадах інституції держави, яка тільки за таких умов може стати правовою. У цьому аспекті засновники концепції правової державності обґрунтовано вбачали її підвалини в “правовому громадянському суспільстві”, яке безпосередньо поєднує його громадські та правові засади [3, с. 4].

Крім того, функціонування розвиненого громадянського суспільства створює можливості для адекватнішого існування права, сутність якого за цих умов стає глибшою і змістовнішою. Право за цих умов формується на теренах громадянського суспільства, однак залишається потреба набуття ним, за посередництвом державно-владних інституцій, таких важливих ознак, як зрозуміле і чітке визначення прав та обов’язків, що виникли внаслідок обміну свободою, спільне визнання сформульованих правил поведінки, можливість їх примусового гарантування. Громадянське суспільство є найвідповіднішим підґрунтям для практичного здійснення правових норм, де тільки й можуть скластися реальні показники соціальної ефективності права.

Отже, громадянське суспільство спирається на самоврядний потенціал суспільства, на те, у яких межах воно здатне самоорганізовуватися на основі виявлення і реалізації власних потреб, що обмежує претензії з боку державної влади на всеохопну (тотальну) опіку індивіда та суспільства. Щодо структурних особливостей, то державна організація на відміну від системи самоврядування засновується на чіткому розподілі суб'єкта і об'єкта владних відносин, характеризується виокремленням певного прошарку людей – державних службовців, що займаються управлінням на постійних професійних засадах.

На думку Геллнера, передумовою, яка уможливує існування громадянського суспільства, є поява людини нового типу. Геллнер називає її “модульною людиною”. Сучасна модульна людина, – говорить Геллнер, – рухається у соціумі не тільки завдяки тим самим причинам, що й члени сегментарного суспільства. Її модульність – це здатність у межах цього культурного поля вирішувати найрізноманітніші проблеми. Сучасна модульна людина є одночасно і індивідуалістом, і егалітаристом. Її відрізняє одна особливість: здатність, об'єднуючись зі своїми співгромадянами, протистояти державі і вирішувати питання в доволі широкому діапазоні [4]. На відміну від природи, де діють несвідомі сили, в громадянському суспільстві “балом править” людина, індивід, носій приватних інтересів і потреб, для задоволення яких він має здатність до свідомої діяльності, до прагматичного вирішення економічних, політичних та соціальних проблем спільно з іншими людьми [4].

Натомість С. І. Максимов вважає, що головною умовою існування громадянського суспільства виступає особистість, яка здійснює своє право на самореалізацію. Як суб'єкт правового суспільства “вона одягнена в мундир громадянина”. Своєю чергою, громадянин, “на відміну від просто підданого, має можливість і здатність свobodного вияву своєї волі. Він наділений громадянською відповідальністю, а його правосвідомість принципово відрізняється від простої законслухняної свідомості члена неправового суспільства” [5, с. 315–316]. Тому основні характеристики, що стосуються людини, зокрема її природного суверенітету, правосвідомості, правової культури, свободи і незалежності, переносяться і на громадянське суспільство, яке розглядається як добровільна асоціація вільних і незалежних індивідів і, отже, має бути суверенним, вільним і відкритим.

Таким чином “громадянське суспільство є тим середовищем, у якому сучасна людина законно задовольняє свої потреби, розвиває свою індивідуальність, приходять до усвідомлення цінності групових акцій і суспільної солідарності” [6, с. 21]. Тому сьогодні, коли відбувається розбудова українського громадянського суспільства, все актуальнішою стає проблема виховання автономної особистості, здатної самостійно брати участь у суспільних справах: ініціативної, самостійної, з почуттям власної гідності, котра понад усе цінує свободу.

Отже, громадянське суспільство – це правове суспільство, суспільство правових осіб, оскільки існує водночас як у політико-правовому, так і в культурному вимірах, “в якому реалізовано принцип панування права, тобто всі суб'єкти підкоряються праву не за примусом, а за переконанням. Правова реальність, що існує у суспільстві, дає їм змогу безперешкодно виражати свою думку, приймати власні рішення, почувати себе самостійними і незалежними від волі держави” [5, с. 257]. Головними компонентами або умовами його існування є неінституційні, засновані на принципі автономії розуму: правова людина – автономна особа, як суб'єкт права, “виробувач” права; правова свідомість як цільова ціннісна установка на безумовне визнання прав людини і неупереджена думка як комунікативна умова існування [5].

Проте в Україні концепція громадянського суспільства була прийнята тільки з ухваленням Декларації про державний суверенітет України (1990) і проголошенням незалежності (1991). Пізніше ця концепція відобразилася в Конституції України. Тому поняття громадянського суспільства може узагальнюватися здебільшого на основі західного досвіду.

Практика демократичних країн показує, що громадянське суспільство утверджується тільки тоді, коли виростає з його глибинних підвалин, з економічних та соціальних передумов, демократичних традицій народу, світосприйняття, ментальності, правосвідомості та з сформованого правового мислення та правової культури громадян. Тому різні типи громадянського суспільства

зумовлені різними культурними, правовими, економічними традиціями, а також спадковістю цих традицій.

У загальній теорії права під правовою культурою розуміють якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності та правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини. Вона визначається як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності.

Науковці вважають, що правова культура – це система позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона є внутрішньою духовною стороною правової системи і пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності [7, с. 5].

Водночас підправовою культурою в широкому сенсі прийнято розуміти усе позитивне, що створено людством у правовій сфері. У цьому аспекті правова культура відображає стан правосвідомості, юридичної науки, якості розроблення текстів законів, рівень професіоналізму функціонування правоохоронних та інших правозастосовних органів, розвиток правової науки та освіти. Правова культура у вузькому розумінні – це рівень знання права членами суспільства і їхнього ставлення до права, а також престиж права у суспільстві. Вона є важливою умовою і засобом зміцнення законності й правопорядку [7, с. 8].

Отже, правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі стан свободи особи, інші соціальні цінності.

Вона відображає рівень розвитку правосвідомості в суспільстві, системи права і законодавства, юридичної практики та правової науки, охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми в правовій сфері. Високий рівень правової культури суспільства є однією з важливих ознак громадянського суспільства та правової держави, яка заснована передусім на принципах верховенства права і правового закону, поваги до основних прав і свобод людини й громадянина. Тому правова культура і правосвідомість взаємозумовлюють існування та функціонування одна одної.

Своєю чергою, правосвідомість – це сукупність оціночних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, окремого громадянина або суспільства загалом) до права й чинного законодавства, а також практика його застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях.

Правосвідомість, як і правова культура, виникає не сама по собі, а як результат процесу правової соціалізації особи, під яким розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, його залучення до правових цінностей і культурних надбань суспільства, процеси їх втілення у правомірній поведінці суб'єкта, його правовій активності.

Правосвідомість відображає правову дійсність, що склалася за конкретно-історичних умов у тій чи іншій країні, але водночас впливає на функціонування й розвиток правової системи. Вона є активним елементом системи правового регулювання суспільних відносин – право не може регулятивно впливати інакше як через людей, безпосередньо впливаючи на їхню свідомість. За посередництвом правових ідей та теорій, почуттів та емоцій норми права, інші правові явища оцінюються з погляду життєвих потреб та інтересів людей і суспільства, справедливості, формуються установки на правову поведінку, уявлення щодо критеріїв ефективності правового регулювання, шляхів реформування та удосконалення законодавства, судово-правової системи, юридичної практики.

Так, правосвідомість суспільства поєднує як аксіологічний вимір (домінантні правові цінності для певного типу суспільства), так і онтологічний вимір – способи та форми буття правосвідомості у конкретно історичних умовах, ґрунтується на комунікативно-ціннісному тлі, яке утворилося в тому або іншому суспільстві і являє собою усталені уявлення про добро і зло, справедливе й несправедливе, дозволене й недозволене, традиційне та нетрадиційне [8, с. 14].

Отже, правосвідомість регулює відносини у громадянському суспільстві завдяки своєму високому рівню, якому відповідає усвідомлення людиною важливості співвідношення всіх своїх дій з інтересами інших членів цього суспільства, неписаними його законами, а також приписами правової держави.

Саме у межах правосвідомості формуються такі правові цінності, як справедливість, рівність, свобода, честь, гідність, що впливають на розвиток усієї правової системи держави та громадянського суспільства зокрема. Завдяки розвинутій правосвідомості людина громадянського суспільства здатна осмислювати та оцінювати правову дійсність, яка її оточує, приймати рішення та вчиняти дії, які мають правові наслідки. Від демократизації правосвідомості залежить розвиток громадянського суспільства.

Особливістю правосвідомості у межах розвинутого громадянського суспільства вважається те, що вона ґрунтується не стільки на очікуванні того, що інші, а особливо держава, можуть зробити для окремого громадянина, щоб здійснити його суб'єктивні права та свободи, а на виявленні ним власної ініціативи в плані їхньої законної реалізації. У правосвідомості можна виділити такі складові елементи, як знання правових норм, законів, конституції, ціннісне ставлення до правової організації конкретного суспільства, що може передбачати критику чинного права й інші ціннісні орієнтації в цій галузі, стосовно наявної системи права, що спрямовані на визнання можливості зміни існуючої системи права.

Однак правосвідомість є одним з різновидів суспільної свідомості. Їй, як і іншим формам суспільної свідомості (філософській, релігійній, моральній, політичній, естетичній), властиво відображувати навколишній світ, однак не увесь, а лише певний його аспект – правову дійсність. Тому за всієї значущості для суспільного та державного розвитку індивідуального сприйняття кожною особою права, у контексті з'ясування правових цінностей громадянського суспільства, ми ставимо на чільне місце саме правосвідомість масову, або ж суспільну. Це спричинено, передовсім, сутністю самого явища громадянського суспільства, способами формування останнього та метою його існування. Суспільна правосвідомість не тільки дає людині певну суму правових знань, але й слугує основою юридичної оцінки реальних відносин між людьми, виробки відношення до вимог правових норм, практичної діяльності з правотворчості, реалізації правових норм тощо.

Висновки. Отже, проблема розбудови громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з розвитком правової культури та правосвідомості кожної людини та суспільства загалом. Саме правова культура та правове виховання населення є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві. А правосвідомість забезпечує не лише розвиток правової культури загалом, але й формує ідеал правової особистості, яка поважає правовий закон, визнає його верховенство у всіх сферах життя, своїми діями сприяє розвитку громадянського суспільства.

1. *Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А – Г. – 672 с.* 2. *Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры: монография / Ю. Н. Тодыка. – Х. : РАЙДЕР, 2001. – 160 с.* 3. *Мамут А. С. Народ в правовом государстве. – М. : НОРМА, 1999. – 160 с.* 4. *Геллнер Э. Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. – М.: Ad. Marginem, 1995. – 222 с.* 5. *Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : [монография] / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.* 6. *Кумар К. Гражданское общество // Гражданское общество. – М., 1994. – С. 21–24.* 7. *Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : [монографія] / за ред. проф. Ю. П. Битяка і І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – 248 с.* 8. *Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: тенева та сучасність : [монографія] / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.*

REFERENCES

1. Shemshuchenko Yu. S. *Yurydychna entsyklopediya [Legal encyclopedia]* V 6 t., Kyiv, Ukr. entsykl., Publ., 1998, T. 1, 672 p.
2. Todyka Ju. N. *Konstitucionnye osnovy formirovaniya pravovoy kultury [The constitutional basis for the formation of legal culture]*. Kharkiv, RAJDER Publ., 2001, 160 p.
3. Mamut A. S. *Narod v pravovom gosudarstve [People in a state of law]*. Moscow, NORMA Publ., 1999, 160 p.
4. Gellner Je. *Uslovija svobody: grazhdanskoe obshchestvo i ego istoricheskie soperniki [Terms of liberty: civil society and its historical rivals]*. Moscow, Ad. Marginem Publ., 1995, 222 p.
5. Maksimov S. I. *Pravovaja realnost: opyt filosofskogo osmyslenija [Legal reality: experience of philosophical thinking]*. Kharkiv, Pravo Publ., 2002, 328 p.
6. Kumar K. *Grazhdanskoe obshchestvo [Civil society]* // *Grazhdanskoe obshchestvo*. Moscow, 1994, pp. 21–24.
7. Bytyak Yu. P., Yakovyuka I. V. *Pravova kultura v umovakh stanovlennya hromadyanskoho suspilstva [Legal culture in terms of civil society]*, Kharkiv, Pravo, Publ., 2007, 248 p.
8. Kalynovskyy Yu. Yu. *Pravosvidomist ukrayinskoho suspilstva: geneza ta suchasnist [Legal awareness of Ukrainian society: genesis and Present]*, Kharkiv, Pravo Publ., 2008, 288 p.